

“शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे विचार व कार्य आणि भटक्या विमुक्त जाती-जमाती”

सौ. शेख शबाना. एम.,
ग्रंथपाल, एस.जी.के कॉलेज, पुणे.
प्रा. सचिन बबन साळवे
एस.जी.के. कॉलेज पुणे.

सारांश :

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी हजारो वर्ष सामाजिक शैक्षणिक प्रवाहातून बाजूला पडलेल्या समाजाला शिक्षणाची आणि स्वत्वाची जाणीव करून दिली. बुद्ध, कबीर, महात्मा फुले, राजर्षी शाहू व आंबेडकरवादी विचारांचा वारसा समाजाला प्राप्त होऊन समाज विवेकी आणि विचारशील बनावा या हेतूने त्यांनी शिक्षण संस्था उभी केली आणि सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये भरीव स्वरूपाची कामगिरी केली आहे. डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी अनेक ज्ञानशाखा उभ्या केल्या. १९४२ च्या क्रांती लढ्यात त्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला होता. डॉ. बापूजी साळुंखे यांच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील या कार्याची दखल घेऊन शासनाने त्यांना दलित मित्र या पुरस्काराने सन्मानित केले. शिवाजी विद्यापीठाने त्यांना डि.लीट पदवी देऊन गौरविले आहे. बापूजींच्या तत्वज्ञान, विचार आणि कार्याचा सकारात्मक प्रभाव महाराष्ट्रातील बहुजन वर्गावर झाला. भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील दारिद्र्य, अज्ञान व अंधश्रद्धा यात पिचत पडलेल्या या जमातीला डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी आपल्या कार्याच्या माध्यमातून न्याय, हक्क, स्वातंत्र्य, समता मिळवून देण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न केले. शिक्षणासाठी तहानलेल्या भुकेलेल्या भटक्या विमुक्त जाती जमाती मधील लोकांच्या दारापर्यंत ज्ञान गंगोत्री नेऊन त्याचे वृक्षात रूपांतर केले. बापूजींच्या कार्याचा भटक्या विमुक्त जाती-जमातीतील लोकांच्या जीवनावर शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक प्रभाव झालेला आपल्याला पाहायला मिळतो. बापूजींचा कार्याचा भटके-विमुक्त जाती-जमातीतील लोकांच्या जीवनावर झालेला प्रभाव आपण अभ्यासणार आहोत त्याचप्रमाणे बापूजींचे विचार आणि कार्य याचा आढावा घेणार आहोत.

पारिभाषिक संज्ञा : डि.लीट, भटक्या विमुक्त जाती-जमाती, रेगुलेशन २६, अनुसूचित जाती व जमाती, बेरड, बामटा, रामोशी, वडारी, छप्परबंद

महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जाती - जमाती :

भारतात काही जमातींची गुन्हेगार जमाती म्हणून शासकीय स्तरावर नोंद करण्याची व त्या अनुषंगाने त्यांना वागणूक देण्याची प्रथेची सुरुवात ब्रिटिश अमदानीच्या सुरुवातीच्या कालखंडात १७९३ मध्ये निर्माण केलेल्या “ रेगुलेशन २६” या अधिनियमाने झाली. याचेच पुढे रूपांतर ठगी व डकॉइटी खात्याच्या निर्मिती झाली. १८६० मध्ये भारतीय दंड संहिता (इंडियन पिनल कोड) अमलात आला. या कायद्याने १९२४ साल च्या गुन्हेगार जमाती केंद्रीय अधिनियम (क्रिमिनल ट्राईबस सेंट्रल ऍक्ट) या कायद्यात रूपांतर झाले. हा कायदा १९५२ पर्यंत अंमलात होता. तो ३१ ऑगस्ट १९५२ रोजी रद्द करण्यात आला. आतापर्यंत गुन्हेगार जमाती म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या जाती-जमातींना विमुक्त जाती जमाती या सज्ञ ने ओळखण्यात येऊ लागले. गुन्हेगार जमाती म्हणून नोंदणी झालेल्या जाती जमाती ची लोकसंख्या १९२५ साली ४० लाखांच्या आसपास होती. १९४९ साली या वर्गाची लोकसंख्या २२,६८,००० एवढी होती व यात ऐकून १२७ सामाजिक गटांचा अंतर्भाव झाला होता. अनुसूचित जाती व जमाती खेरीज अन्य जातीची नोंद जनगणनेच्या वेळी न करण्याचा राजकीय निर्णयामुळे १९५१ नंतर या वर्गाची निरनिराळे लोकसंख्या जनगणना अहवालात उपलब्ध नाहीत. १९५१ मध्ये या भागाची लोकसंख्या २४,६४,००० एवढी होती. महाराष्ट्रात १९८६ मधील शासकीय परिपत्रकानुसार २८ भटक्या जमाती व १४ विमुक्त जाती आहे. i. बेरड, बामटा, रामोशी, वडारी, छप्परबंद

या १४ विमुक्त जाती आहेत. भटक्या जमातीच्या गटात गोसावी, बेलदार, भराडी, भुते, चित्रकथी, गारुडी, घिसाडी, गोंधळी, गोपाळ, जोशी, कोलाटी, नंदीवाले, वासुदेव, बहुरूपी या काही प्रमुख जमाती आहेत.

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे विचार व कार्य:

देशभक्त क्रांतीकारकांची भूमी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सातारा जिल्ह्याला लढवय्या वीरांबरोबरच संत परंपरेचाही वारसा लाभला आहे. हा वारसा जपत गोविंदराव ज्ञानोजीराव साळुंखे म्हणजेच शिक्षणमहर्षी परमपूज्य डॉ. बापूजी साळुंखे यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील पाटण तालुक्यातील रामापूर येथे दि. ९ जून १९१९ रोजी झाला. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विकासाचा इतिहास लिहिताना शिक्षणमहर्षी परमपूज्य डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी शिक्षणक्षेत्रात केलेल्या प्रचंड कार्याचा आढावा घेतल्याशिवाय, त्याची नोंद घेतल्याशिवाय तो पूर्ण होऊच शकत नाही. त्यांचे या क्षेत्रातील कार्य फार महत्वाचे व अद्वितीय आहे. बापूजींनी शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी स्वतःला झोकून दिले. तन, मन व धन अर्पण केले. अपार कष्ट उपसले. दारिद्र्य, अज्ञान व अंधश्रद्धा यात पिचत पडलेल्या दुःखी समाजाचा उद्धार करावयाचा असेल तर शिक्षणासारखे दुसरे प्रभावी साधन नाही हे बापूजींनी ओळखले होते. ‘ जीवनात उदात्ता वाढली पाहिजे. बोलण्याप्रमाणे कृती असली पाहिजे. तरच स्वतंत्र देशातील नागरिक सुसंस्कारी होतील. ‘ ‘ ज्ञान पवित्र आहे. ते मानसाने मिळवल्यानंतर मानसाचे जीवन पवित्र होईल. म्हणून ते पावित्र्याने दिले व घेतले पाहिजे. तरच त्याचे परिणाम इष्ट स्वरूपात दिसतील. हे पावित्र्य कटाक्षाने सांभाळून शिक्षणप्रसार झाला आणि होत राहिला तर समाज निकोप राहिल, सदृढ बनत जाईल व पर्यायाने सुखी व समाधानी बनेल. ‘ या श्रद्धेने व बदलती परिस्थिती आणि बदलत्या सामाजिक गरजा यांना अनुरूप अशा चिरंतन तत्वांची व त्यांच्या आचरणाची आवश्यकता ओळखून बापूजींनी नवीन शिक्षणसंस्था स्थापन करण्याचे ठरविले. ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार या त्रिसूत्रीवर आधारित सत्य, चारित्र्य, प्रामाणिकपणा, त्याग व सेवा या खडतर तत्वांचा अंगीकार करून श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था १९५५ साली सुरू केली. अल्पावधीत या बीजाचे डेरेदार वृक्षात रूपांतर केले. शिक्षणासाठी तहानलेल्या, भुकेल्यांसाठी, दीन-दलितांसाठी त्यांच्या दारापर्यंत गंगोत्री नेऊन पोहचवली. सामान्य मानसांच्या झोपडीपर्यंत शिक्षणाची प्रकाशवाट खुली केली. बहुजनातील हजारो गुरुदेव कार्यकर्त्यांची कुटुंबे उभी राहिली. लाखो मुले शिकली. बापूजींनी शिक्षणाची गंगोत्री महाराष्ट्रासह कर्नाटक राज्यापर्यंत पोहचवली. आजसुद्धा लाखो विद्यार्थी बापूजींनी सुरू केलेल्या शैक्षणिक डेरेदार वटवृक्षाखाली आयुष्याची स्वप्ने प्रत्यक्षात उतरवतात. बापूजींच्या विचारांचे आचारात रूपांतर करीत श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेने सुमारे ४०० हून अधिक संस्कृती केंद्रे उभी करून शिक्षणाची ज्ञानगंगा आज सात दशकांनंतरही महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात विद्यार्थ्यांना ज्ञानदानाचे कार्य करीत आहे.

बापूजींनी विवेकानंद शिक्षण संस्थेच्या निर्मितीतून एक आदर्श निकोप, संस्थात्मक स्वरूप महाराष्ट्राला दाखवून दिले आहे. बापूजींच्या आदर्श जीवनाचे व सुसंस्कृत मनाचे उत्कट चित्रण संस्थेच्या ब्रीदवाक्यात दृष्टीगोचर होते. “ ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षणप्रसार “ हे श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे ब्रीदवाक्य. बापूजींना या ब्रीदवाक्याचा जो नेमका अर्थ अभिप्रेत आहे तो असा. ज्ञान म्हणजे सत्य, प्रेम, चारित्र्य, प्रामाणिकपणा, पिळवणूक प्रवृत्तीस आळा, सेवा आणि त्याग यांचे ज्ञान. विज्ञान म्हणजे या तत्वांचे आचरण. हे आचरण केल्याने मनुष्य सुसंस्कारी बनेल व सुसंस्कारी मनुष्यच ईश्वराचा अविष्कार आहे. आणि यांसाठी शिक्षणप्रसारची आवश्यकता आहे. ही बापूजींची जीवन निष्ठा आहे. शिक्षणक्षेत्रातील बापूजींचे भव्य-दिव्य कार्य पाहून समाज त्यांना ‘ शिक्षणमहर्षी ‘ म्हणू लागला. महाराष्ट्र शासनाने त्यांना ‘ दलित मित्र ‘ या किताबाने गौरविले. ११ फेब्रुवारी १९८६ रोजी शिवाजी विद्यापीठाने त्यांना ‘ डी. लिट ‘ ही सर्वोच्च पदवी देऊन त्यांचा गौरव केला. अशा प्रकारे स्वतः चंदनासारखे झिजून बहुजन समाजास शिक्षणरूपी प्रकाश देणाऱ्या थोर महापुरुषाची प्राणज्योत ८ ऑगस्ट १९८७ रोजी पंचतत्वात विलीन झाली. शिक्षण महर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी बुद्धीला सत्याकडे, भावनेला माणुसकीकडे, शरिराला श्रमाकडे घेऊन जाणारे शिक्षण देता यावे, हे उद्दिष्ट मनाशी बाळगून ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार हे ध्येय मनाशी बाळगून बहुजन आणि अदिवासी समाजांतील मुलांसाठी महाराष्ट्रांतील ३८० संस्कार केंद्रांतून शिक्षणप्रसाराचे बहुमुल्य कार्य केले. शिक्षणमहर्षी

डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी सर्वसामान्य बहुजनांच्या मुलांना शिक्षण देणारी विवेकानंद शिक्षण संस्था स्थापन करून समाजातील सर्व घटकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले. त्यांचे हे कार्य प्रेरणादायी आहे.

भटक्या विमुक्त जाती- जमाती वरील प्रभाव :

गाव गाड्या बाहेरील आणि शिक्षणापासून वंचित असलेला सर्वात मोठा घटक म्हणजे भटक्या विमुक्त जाती जमाती होय. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी सर्वप्रथम भटक्या विमुक्त आणि बहुजन वर्गातील लोकांना शिक्षण मिळावे म्हणून रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. त्याच धर्तीवर बहुजन समाजाचे आणि भटके विमुक्त जाती जमातीतील लोकांना शिक्षण देण्यासाठी डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था ची स्थापना केली. आज या शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून अनेक बहुजन व भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील मुले शिक्षण घेत आहेत. भटक्या विमुक्त जाती जमाती ला खऱ्या अर्थाने शिक्षण देण्याचं कार्य हे बापूजी ने केलेला आपल्याला पाहायला मिळते. बापूजी खऱ्या अर्थाने शिक्षणाची ज्ञान गंगोत्री भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील खेडोपाड्यातील गावागावातील शिक्षणापासून वंचित असलेल्या आणि समाजापासून दुर्लक्षित असलेल्या घटक म्हणजे भटक्या विमुक्त जाती जमाती त्यांच्यापर्यंत पोहोचण्यात यशस्वी झाले. बापूजींच्या शिक्षण कार्यामुळे अनेक भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील विद्यार्थी शिक्षण घेऊन आज मोठ्या मोठ्या पदांवर कार्यरत आहेत. भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील लोकांना समाजातील मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी बापूजींनी प्रयत्न केले. भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील मुलांना शिक्षण घेणे हि खूप अवघड गोष्ट होती परंतु बापूजींच्या कार्याने त्यांना शिक्षणाचे द्वार खुले करण्यात आले. भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील स्त्रियांचे जीवन खूप हलाखीचे व दारिद्र्याचे आणि दुःखमय आहे. या मातीतील महिलांना न्याय मिळवून देण्यात खऱ्या अर्थाने श्रेय हे बापूजी ना जाते. भटके विमुक्त जाती जमातीतील महिलांना शिक्षण देऊन त्यांचे खऱ्या अर्थाने सबलीकरण बापूजींनी केले. आज स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेमध्ये महाराष्ट्रातील अनेक भागांमध्ये अनेक शाळा महाविद्यालय मध्ये भटक्या विमुक्त जाती जमाती तील मुली शिक्षण घेताना आपल्याला पाहायला मिळते. स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले होते परंतु महात्मा फुले यांनी पहिल्यांदा स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला आणि डॉ. बापूजी साळुंखे यांनी समाजापासून दूर असलेला आणि दुर्लक्षित असलेला भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील महिलांना शिक्षण देण्याचे आणि त्यांना शिक्षणाच्या माध्यमातून यांचे न्याय हक्क व स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले. आज अनेक मुली शिक्षण घेत आहेत शिक्षण घेऊन स्वतःच्या पायावर उभ्या राहिल्या आहेत. अनेक मोठ्या पदांवर भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील महिला कार्यरत असलेला आपल्याला पाहायला मिळतात त्यांचे श्रेय बापूजींना जाते. या जमातीतील महिलांचे शोषण कमी झालेले आपल्याला पाहायला मिळते. खऱ्या अर्थाने भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील महिलांना न्याय मिळवून देण्याचे कार्य हे बापूजींनी केले.

बापूजींच्या कार्याचा भटक्या-विमुक्तांच्या आर्थिक जीवनावर सुद्धा परिणाम झालेला आपल्याला पाहायला मिळतो. स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था मध्ये अनेक भटक्या विमुक्त जाती जमाती मधील लोक कार्यरत आहेत. त्यांना रोजगार मिळवून देण्यासाठी बापूजी यांचे कार्य महत्त्वाचे ठरते. आर्थिक दृष्ट्या सबल झाल्याने या जमातीतील लोकांचे जीवनमान उंचावलेले आहे. अनेक लोक स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून शिक्षण घेऊन रोजगार प्राप्त करताना आपल्याला दिसतात. आर्थिक समानता प्रास्ताविक करण्याचे कार्य बापूजींचा कार्यातून आपल्याला पाहायला मिळते. आज भटक्या विमुक्त जमाती आपणास भटकंती थांबून एका जागेवर स्थिर झालेल्या पाहायला मिळतात. ही भटकंती थांबवण्यासाठी बापूजींची शिक्षण कार्य आणि विचार महत्त्वपूर्ण ठरतात. भटक्या-विमुक्तांना खऱ्या अर्थाने ज्ञानदान करण्याचे कार्य बापूजींनी केले. बापूजींच्या या कार्यामुळे भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील लोकांमध्ये सामाजिक सुधारणा घडून आलेली आपल्याला पाहायला मिळते. आंध्र श्रद्धा, धार्मिक कर्मकांड, जातीव्यवस्था, आर्थिक मागासलेपण, निकृष्ट पद्धतीचे जीवनमान, सामाजिक रूढी आणि परंपरा या भटक्या

विमुक्तांच्या मुख्य समस्या आहेत. या सर्व समस्या बापूजींच्या कार्यामुळे नष्ट झाल्यासारख्या दिसत आहेत. आज या समाजामध्ये सामाजिक समता प्रस्थापित झालेल्या आपल्याला पाहायला मिळते. या समाजामध्ये राजकीय जागृती आणि प्रशासकीय ज्ञान असल्याचे आपल्याला दिसते. शिक्षणाच्या माध्यमातून बापूजींनी या समाजातील समस्या निर्मूलन करण्याचे कार्य केले. या समाजाला त्यांचे हक्क आणि अधिकार मिळवून देण्याचे कार्य बापूजींनी केले. भटक्या विमुक्त जाती जमाती ला खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य हे बापूजी यांच्या कार्यामुळे मिळाले असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

निष्कर्ष :

गाव गाड्या बाहेरील आणि समाजापासून दुर्लक्षित असलेला घटक म्हणजे भटके विमुक्त जाती जमाती होय. या जमातींना शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी बापूजींनी स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. महाराष्ट्रातील कानाकोपऱ्यातील भागांमध्ये शिक्षण प्रसार केला या शिक्षण प्रसार कार्यामुळे शिक्षणापासून वंचित असलेला घटक म्हणजे भटक्या विमुक्त जाती जमाती यांना शिक्षण मिळाले. या समाजाला शिक्षणाच्या माध्यमातून सुशिक्षित आणि जागृत करण्याचे कार्य बापूजींनी केले. या जमातीमध्ये राजकीय सामाजिक जागृती निर्माण झाली. या जमातीतील अज्ञान दूर झाले आणि ही भटकी जमात स्थिर होताना आपल्याला पाहायला मिळते. या जमातीतील लोकांचे जीवनमान उंचावलेले आपल्याला पाहायला मिळते. बापूजींचे शिक्षण प्रसार कार्य आणि विचार याचा प्रभाव आपल्याला समाजातील इतर घटका प्रमाणे भटक्या विमुक्त जाती जमाती वर सकारात्मक प्रभाव झालेला दिसून येतो.

संदर्भ :

- १) बा. द.पाटील, “डॉ.बापूजी साळुंखे (व्यक्ती , कार्य आणि आठवणी)”, सुपर प्रिंटर , बेळगाव, दुसरी आवृत्ती १९८७
- २) प्रा.तू.पाटील, “ शिक्षण महर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे”, पारख प्रकाशन, प्रथमावृत्ती १९९२
- ३) प्रा. टी. ए. गवळी, “मला भावलेले गुरुवर्य बापूजी साळुंखे”, प्रचार प्रकाशन कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती २००५.
- ४) बा. द.पाटील, “ स्मृती – गंध”, स्वस्तिक प्रिंटर बेळगाव, प्रथम आवृत्ती १९९१.
- ५) डॉ. गजानन सुर्वे, “ शिक्षण महर्षी परमपूज्य बापूजी साळुंखे(व्यक्ती आणि कार्य)”, प्रथम आवृत्ती १९८१.
- ६) प्रा.महामने . ल.बा., “शिक्षण महर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे”, विद्या प्रितम प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती १९९७.
- ७) प्रा.कु.करके, “ ताज्या आठवणी” गंगा प्रिंटर प्रेस कोल्हापूर , प्रथम आवृत्ती १९९१.
- ८) चव्हाण रामनाथ , “ भटक्या विमुक्तांच्या अंतरंग”, पुणे प्रथम आवृत्ती १९८९.
- ९) रेनके आयोग अहवाल (२००८), भटके विमुक्त आयोग.
- १०) अत्रे. त्री.ना, “ गावगाडा”, वरदा प्रकाशन पुणे, द्वितीय आवृत्ती १९६१.
- ११) डॉ.ना. धो.कदम, “महाराष्ट्रातील भटका समाज: संस्कृती आणि साहित्य”
- १२) चव्हाण रामनाथ, “ जाती आणि जमाती”
- १३) लक्ष्मण माने , “ विमुक्त्यान : महाराष्ट्रातील विमुक्त जाती ऐक अभ्यास”